

COPYRIGHTS

© 2020 by the authors. Licensee National Studies Journal. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

The Components of Religious Identity in the Social Studies Books of the Elementary School

Hamzeh Hoseini *

E-mail: Hamzeh.hoseini1366@gmail.com

Received: 2024/10/13

Revised: 2025/03/15

Accepted: 2025/06/30

Doi: 10.22034/RJNSQ.2025.483225.1636

Abstract

Textbooks are considered the most important tool of the Educational System for explaining and strengthening the national identity - especially its religious dimension - in the minds of students. Accordingly, the purpose of the present study is to examine and analyze the content of elementary school social studies textbooks, from the perspective of addressing the components of Islamic and religious (Shia) identity. The main question of the present study is: what position do the components of Islamic and religious identity have in elementary school social studies textbooks? The research method in this study is descriptive-analytical in the form of content analysis. The frequency counting and frequency percentage methods were used to analyze the data. The findings of this study show that five components including Islamic and Shiite history, religious and denominational sites and places, religious and denominational figures and elders, religious and denominational symbols and values, as well as religious and denominational customs, rules, and rituals were the most important components of Islamic and Shiite identity that were represented in elementary school social studies textbooks. The evaluation and analysis of these components show that Islamic and Shiite identity have a very high share in the content of these books, which is the text, practice and image. This study also showed that among the elementary school books, the fifth grade book contains the most content related to Islamic and Shiite identity, while the third grade social studies book has the least content. Among the components and indicators examined in this study, Islamic symbols and values with 135 times and Shiite personalities and elders with 116 times have the most representation in all four social studies books, respectively.

Keywords: Identity, Islam, Shia, Social Studies, Elementary School, Education System.

* Ph.D. in History of Iran after Islam, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran (Corresponding Author).

مؤلفه‌های هویت دینی و مذهبی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

نوع مقاله: پژوهشی

حمزه حسینی*

E-mail: Hamzeh.hoseini1366@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۷/۲۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۴/۹

چکیده

کتاب‌های درسی مهم‌ترین ابزار آموزش و پرورش برای تقویت و تبیین هویت ملی به‌ویژه بعد دینی آن در وجود دانش‌آموزان محسوب می‌شوند. بر همین اساس، هدف پژوهش حاضر بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از منظر توجه به مؤلفه‌های هویت اسلامی و مذهبی (شیعه) است. سؤال اصلی پژوهش حاضر آن است که مؤلفه‌های هویت اسلامی و مذهبی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چه جایگاهی دارند؟ روش پژوهش در این تحقیق توصیفی - تحلیلی در قالب تحلیل محتوا است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش شمارش فراوانی و درصد فراوانی استفاده شده است. یافته‌های این بررسی نشان می‌دهد پنج مؤلفه‌ی تاریخ اسلام و شیعه، اماکن و مکان‌های دینی و مذهبی، شخصیت‌ها و بزرگان دینی و مذهبی، نمادها و ارزش‌های دینی و مذهبی و همچنین، آداب، احکام و آیین‌های دینی و مذهبی مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت اسلامی و شیعی بوده‌اند که در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بازتاب یافته‌اند. ارزیابی و تحلیل این مؤلفه‌ها نشان می‌دهد هویت اسلامی و شیعی سهم بسیار بالایی را در محتوای این کتاب‌ها که همان متن، تمرین و تصویر است به خود اختصاص داده‌اند. همچنین، این بررسی نشان داد که در بین کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، کتاب پنجم دربرگیرنده بیشترین فراوانی مربوط به هویت اسلامی و شیعی بوده و کتاب مطالعات اجتماعی سوم ابتدایی کمترین محتوا را دارد. از میان مؤلفه‌ها و شاخص‌های موردبررسی در این پژوهش، نمادها و ارزش‌های اسلامی با ۱۳۵ بار و شخصیت‌ها و بزرگان شیعه با ۱۱۶ بار در هر چهار کتاب مطالعات اجتماعی به‌ترتیب بیشترین بازتابی را داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: هویت، اسلام، شیعه، مطالعات اجتماعی، دوره ابتدایی، آموزش و پرورش.

مقدمه و بیان مسئله

یکی از راهبردهای مهم خلق وحدت و همبستگی ملی و همچنین، توسعه و پیشرفت جامعه، ایجاد و تقویت احساس هویت ملی در میان همه افراد ملت است. درمورد هویت ملی ایرانیان باید گفت که این نوع هویت، ضمن پذیرش مؤلفه‌ها و عناصر برون‌مرزی در طول تاریخ، دارای ابعاد مختلفی است. یکی از مهم‌ترین ابعاد هویت ملی ایرانیان، هویت دینی است که از آن به‌عنوان هویت اسلامی و شیعی یاد می‌شود. برای تقویت و تبیین هویت دینی در جامعه راه‌های مختلفی وجود دارد؛ در این میان، آموزش و پرورش به‌عنوان رسمی‌ترین نهاد آموزشی کشور و خانه دوم دانش‌آموزان، از آنجاکه ساخت و تعلیم هویت و ارزش‌های مهم و اساسی جامعه به فرزندان را به عهده دارد، بخش بزرگی از اهداف تربیتی و آموزشی خود را در راستای تقویت و تبیین هویت دینی تدوین کرده است. مهم‌ترین ابزار و سلاح آموزش و پرورش در راستای تحقق این هدف و رسالت مهم، کتاب‌های درسی و پیام‌هایی است که از طریق آن‌ها به دانش‌آموزان انتقال می‌یابد.

بر همین اساس، نظام آموزشی ایران در همه مقاطع تحصیلی، برای تقویت هویت دینی کشور، کتاب‌های مختلفی را با عناوین و سرفصل‌های مشخص و هدفمند تألیف و وارد نظام آموزش و پرورش کرد. از میان کتاب‌های درسی، کتاب مطالعات اجتماعی به دلیل ارتباط و قرابت با حوزه هویت ملی، نقشی مهمی در تقویت و تحکیم مؤلفه‌های دینی دارد. از سوی دیگر، دوره ابتدایی نیز در میان دوره‌های آموزشی، به دلیل سنین حساس شکل‌گیری هویت فردی، جمعی، دینی و مذهبی، حس کنجکاوی و علاقه‌مندی و نگهداری ذهنی کودکان، فرصت و ظرفیت مناسبی برای مسئله هویت‌سازی و نهادینه کردن آن در وجود دانش‌آموزان است؛ بنابراین، کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از منظر بررسی چگونگی و میزان توجه به هویت دینی بسیار اهمیت دارد؛ چراکه اگر این کتب به‌صورت هدفمند و کارشناسی شده در راستای تحقق اهداف مطلوب هویت دینی تألیف و تدوین شوند می‌توانند کارکردها و دستاوردهای مؤثر و سازنده داشته باشند؛ از این رو، هدف پژوهش حاضر بررسی و تحلیل هویت اسلامی و شیعی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی است. سؤال اصلی پژوهش پیش رو این است که کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چه نگاه و رویکردی به هویت اسلامی و شیعی دارند؟ به‌نظر می‌رسد با توجه به نقش پررنگ و تأثیرگذار دین اسلام و مذهب شیعه در هویت ایرانیان، این نوع هویت در کتاب‌های مطالعات اجتماعی بسیار برجسته بازنمایی شده و مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه تلاش خواهیم کرد تا این موضوع را با استفاده از روش تحلیل محتوا بررسی و واکاوی کنیم.

تعاریف مفاهیم

۱- هویت اسلامی

- تعریف مفهومی: اعتقاد و التزام عملی به انجام دادن فرایض دین اسلام و نشان دادن رفتاری که فرد را از پیروان مذاهب دیگر متمایز می‌سازد» (میرحیدری و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۲۱).

- تعریف عملیاتی: هویت اسلامی در این پژوهش تحلیل محتوای تمامی مؤلفه‌ها و نمادهای دین اسلام همچون رخدادهای تاریخ اسلام، شخصیت‌ها و بزرگان اسلامی، نمادها و ارزش‌های دین اسلام، اماکن و آثار دینی و غیره در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی است.

۲- هویت شیعی

- تعریف مفهومی: شیعه به کسانی گفته می‌شود که جانشینی پیامبر اکرم را حق اختصاصی خاندان رسالت دانسته و در اخذ معارف اسلام پیرو مکتب اهل بیت هستند (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۲۶-۲۵).

- تعریف عملیاتی: هویت شیعی در این پژوهش تحلیل محتوای تمامی مؤلفه‌ها و نمادهای مذهب شیعه شامل معصومین و اهل‌بیت، امام‌زادگان و دیگر شخصیت‌های شیعی، اماکن مذهبی همچون مرقد امامان و معصومین، امام‌زادگان، عزاداری و جشن‌های مربوط به مذهب شیعه همچون جشن غدیر و واقعه عاشورا، مراسم اربعین حسینی، کتب و آثار شیعی و غیره در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی است.

پیشینه پژوهش

درمورد تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات دوره ابتدایی از نظر هویت اسلامی و شیعی در پژوهش‌های صورت گرفته اطلاعات مختلفی وجود دارد. الهام کوهی اقدام (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی براساس شاخص‌های هویت ملی، اخلاق و مهارت‌های زندگی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» به این نتیجه رسید که در بین مؤلفه‌های هویت ملی در کتب موردنظر، ویژگی‌های جغرافیایی بیشترین درصد فراوانی را داشته‌اند. علیرضا پورشکری (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی براساس مؤلفه‌های میراث فرهنگی»، مؤلفه‌های مهم میراث فرهنگی را در کتاب مطالعات اجتماعی بررسی کرد و به این نتیجه رسید که مؤلفه‌های فرهنگی در این کتاب نسبتاً خوب آموزش داده شده‌اند. مهدی محمدی و همکارانش (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی» اشاراتی کوتاه به موضوع پژوهش حاضر داشته‌اند و به

این نتیجه رسیده‌اند که کتب دوره ابتدایی در زمینه هویت‌سازی ملی نیازمند دقت نظر بیشتری هستند و باید اصلاح شوند. فهیمه نصیری و همکارانش در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی مؤلفه‌های فلسفی میان‌فرهنگی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی» (۱۴۰۱) به این نتیجه رسیدند که چهار مقوله صلح و استقلال، هویت فرهنگی، تکثرگرایی و توجه به دیگری در کتاب‌های مطالعات اجتماعی خیلی کم مورد توجه قرار گرفته‌اند. امین گلشن (۱۴۰۲) در مقاله دیگری با عنوان «واکاوی و تبیین تربیت اخلاقی در محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی با استفاده از روش آنتروپی شانون»، موضوع تربیت اخلاقی و مؤلفه‌های آن را مورد بررسی قرار داده است. در همه پژوهش‌های مذکور و دیگر پژوهشی‌هایی که فرصت ذکر آن‌ها نبوده است، درمورد موضوع حاضر مطالب مختلفی وجود دارد؛ اما پژوهش حاضر درصدد است هویت اسلامی و شیعی را در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی که در سال ۱۴۰۲-۱۴۰۳ توسط سازمان برنامه‌ریزی و کتب درسی چاپ شده‌اند جداگانه، مستقل و جامع با روش تحلیل محتوا در قالب شمارش فراوانی مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

روش پژوهش

روش پژوهش به‌کاررفته در مقاله حاضر مبتنی بر تحلیل محتوا است. در دهه اخیر، روش تحلیل محتوا در بسیاری از زمینه‌های تحقیقاتی به‌کار گرفته شده است. در این روش «پژوهشگر می‌کوشد با قرار دادن اجزای یک متن، کلمه‌ها، جمله‌ها و مانند آن، در تعدادی مقوله از پیش تعیین‌شده، نتیجه تحلیل را معین کند» (هولستی، ۱۳۷۳: ۱۳). در این روش، اطلاعات معینی طبقه‌بندی و به جدول‌های ساده‌ای تبدیل می‌شوند؛ برای مثال، «تحلیل محتوای کتاب می‌تواند به ما بگوید که کتاب مورد بحث از چه مطالبی تشکیل شده است، چه نکاتی در آن بیشتر مورد تأکید قرار گرفته‌اند و سپس براساس آن جدول‌ها، فراوانی هر یک از مؤلفه‌ها مشخص می‌گردد» (دلاور، ۱۳۷۴: ۲۷۶). تحلیل محتوا در پژوهش حاضر به‌صورت کمی و کیفی بر تمام متون، تصاویر و تمرین کتب مورد بررسی اعمال شده است. در بخش کمی از چک‌لیست استفاده شده و داده‌های به‌دست‌آمده با استفاده از فراوانی و درصد فراوانی مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته است. در بخش کیفی نیز از روش تحلیل مضمون استفاده شده که در آن، پژوهشگر به دنبال یافتن الگوهای تکراری معنادار است. شاخص‌ترین مؤلفه‌های هویت اسلامی و شیعی که در این پژوهش

مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند شامل شخصیت‌ها و بزرگان دینی و مذهبی؛ اماکن و آثار دینی و مذهبی؛ آداب، احکام و آیین‌های دینی و مذهبی؛ نمادها و ارزش‌های دینی و مذهبی و درنهایت، تاریخ اسلام و شیعه هستند که براساس روش تحلیل محتوا جمع‌آوری، طبقه‌بندی و پردازش شده‌اند.

مبانی نظری پژوهش

هویت واژه عربی است و در فرهنگ لغت فارسی به معنای «هستی، وجود و آنچه سبب شناسایی و یا تشخیص شخص باشد» آمده است (معین، ۱۳۷۹، ج ۴: ۵۲۲۸؛ دهخدا، ج ۱۴، ۱۳۶۳: ۲۰۸۶۶). این مفهوم ابتدا در حوزه روان‌شناسی ظهور کرد و سپس به علوم اجتماعی و سیاسی نیز راه یافت. تعاریف مختلفی از هویت در بین صاحب‌نظران وجود دارد؛ از جمله اینکه «تعریفی است که فرد از خود و وجود خود ارائه می‌دهد و به کمک آن، به پرسش‌هایی از قبیل چیستم و چه می‌خواهم، پاسخ می‌دهد» (حیدری بیگوند، ۱۳۷۹: ۱۰۰). در تعریفی ساده و خلاصه از هویت گفته‌اند آن است که «یک شخص با توجه به معانی متفاوتی که خود و دیگران به او می‌دهند کیست» (مرشدی‌زاد، ۱۳۸۰: ۸۶). به‌طور کلی، می‌توان گفت هویت پنداشت نسبتاً پایدار فرد از کیستی و چیستی خود است که از طریق تعاملات اجتماعی با دیگران در فرایند اجتماعی شدن تکوین می‌یابد. هویت دارای دو بعد فردی و جمعی است؛ «بعد فردی هویت آن چیزی است که براساس یک سری آرزوها، امیدها، ترس‌ها، نیازها و ویژگی‌های فرهنگی شکل می‌گیرد و بعد جمعی هویت تعلق‌خاطر تعداد کثیری از افراد به امور مشترک است که موجب احساس همبستگی و شکل‌گیری یک واحد جمعی می‌شود و به‌عنوان ما از ماهای دیگر جدا می‌شود» (اکبری، ۱۳۹۹: ۵۱). هویت در ابعاد فردی و اجتماعی ارتباط مستقیم و غیرمستقیمی با موضوعات مختلف اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، روان‌شناختی، سیاسی، خانوادگی، شغلی، اقتصادی و غیره دارد؛ از این‌رو، در مطالعات امروز با «اقسام گوناگون هویت از جمله هویت اجتماعی، هویت فرهنگی، هویت ملی، هویت قومی و هویت مذهبی و دینی مواجه هستیم» (شکریبیگی، ۱۳۹۹: ۳۸).

از میان انواع هویت، هویت ملی فراگیرترین و بالاترین سطح هویت جمعی در بین جوامع و ملت‌های مختلف است. هویت ملی ترکیبی از عناصر مختلف و تأثیرگذار بر زندگی فردی و جمعی است که بیشتر از همه به احساسی متعلق است که انسان به آن دست می‌یابد. هویت ملی را می‌توان «نوعی احساس تعهد و تعلق عاطفی به اجتماع ملی دانست که موجب

وحدت و انسجام جامعه است و بخشی از هویت فرد را تشکیل می‌دهد» (رزازی فر، ۱۳۷۹: ۱۰۶). اسمیت در مورد هویت ملی می‌گوید «بازتولید دائمی ارزش‌ها، نمادها، خاطرات، اسطوره‌ها و نسبت‌هایی که میراث متمایز ملت‌ها را تشکیل می‌دهند و هویت افراد با آن میراث و عناصر فرهنگی‌اش شناسایی می‌شود هویت ملی نام دارد» (اسمیت، ۱۳۸۳: ۳۰). ابلا معتقد است هویت ملی «بخشی از هویت جمعی است که سرزمین را با قومیت، فرهنگ، اقتصاد، حقوق و سیاست ترکیب می‌کند» (ابلا، ۲۰۰۵: ۱۲). همچنین، باید گفت «هویت ملی به این معناست که افراد یک جامعه نوعی منشأ مشترک را در خود احساس می‌کنند» (مرشدی‌زاد و احمدی، ۱۳۹۶: ۶۸). در مورد ماهیت هویت ملی، فرایند ظهور و چگونگی امکان و تحول آن سه چهارچوب نظری کلان وجود دارد. این سه نظریه عبارت‌اند از: ازلی‌نگاری، مدرنیستی و نگاه راه میانه آتوننی اسمیت. خصوصیات مشترک ازلی‌نگاران «اعتقاد به قدمت و طبیعی بودن ملت‌ها و به تبع آن، هویت ملی است» (اوزکریملی، ۱۳۸۳: ۸۷).

نظریه دوم نگرش مدرنیستی است که معتقد است هویت، پدیده نو و محصول انقلاب فرانسه است. نظریه سوم نظریه آتوننی اسمیت است که ضمن نقد نظریات پیشین، اعتقاد دارد «هویت از دو بخش سازوکارهای تداوم‌بخش و سازکارهای تغییر تشکیل شده است». به نظر وی رویکرد تداوم و تغییر بر این اساس است که «هویت‌های فرهنگ جمعی تاحدودی ثابت و ایستا هستند؛ درحالی‌که ما در واقع با ساخت‌های طولانی و با قدمت سروکار داریم، ولی این‌ها اصول یا کلیات ثابت و جاودانی نیستند؛ بلکه هویت‌ها و اجتماعات فرهنگی نیز تاحدود زیادی تابع فرایندهای تغییر و انحلال هستند؛ ولی تغییر آن آهسته و در زمان طولانی بوده و در درون پارامترهای روشنی عمل می‌کند که فرهنگ و سنت‌های دیگر اجازه آن تغییرات را می‌دهد» (اسمیت، ۱۳۸۳: ۲۳). در مورد پیدایش و شکل‌گیری هویت ملی ایرانیان باید گفت «مفهوم تاریخی هویت ایرانی در نهضت‌های سیاسی و دینی دوران ساسانیان شکل گرفت و در دوران اسلامی با فراز و نشیب‌هایی پایدار ماند و در عصر صفویه تولدی دیگر یافت و در عصر جدید به صورت هویت ملی متجلی شد» (اشرف، ۱۴۰۳: ۱۵۵). پژوهشگران و صاحب‌نظران دیدگاه‌های مختلفی در مورد هویت ملی ایرانیان دارند. شهید مطهری در تعریف هویت ملی ایرانیان بر دو مؤلفه‌ی ایرانی و اسلامی تأکید کرده و معتقد است «ایرانیان با گرایش به اسلام، زمانی که هویت گذشته خود را حفظ کردند با جذب تعالیم متعالی و روح‌بخش اسلام و با بهره‌گیری از ویژگی‌های اخلاقی و فرهنگی ایرانی، به بارور کردن فرهنگ و تمدن

اسلامی پرداختند و توانستند با تحکیم هویت ایرانی، به هویت دینی خود نیز معنای جدیدی بدهند» (میربلوچ زهی و همکاران، ۱۳۹۸: ۶۶). درمورد دیدگاه شهید مطهری درمورد هویت ایرانی باید گفت که وی هرچند منکر بعد ایرانیت نبود، ولی «بر اهمیت و نقش دین اسلام و مذهب شیعه به‌عنوان اصیل‌ترین عنصر در هویت ملی ایرانیان تأکید داشت» (قربانی، ۱۳۸۳: ۸۴). دیدگاه دیگری معتقد است هویت ایرانی را می‌توان «احساس وابستگی به سرزمین، تاریخ، دولت و فرهنگ ایران، شناساندن خود به دیگران و بدین‌وسیله متمایز دانستن خود از بقیه تعریف کرد» (احمدی، ۱۳۸۸: ۱۰۸).

با توجه به اینکه هویت ملی ایرانیان ریشه در تاریخ پر فرازونشیب این کشور دارد و در طول هزاران سال تاریخ، هویت ملی و عناصر آن دچار تغییرات و تحولات زیادی شدند، با کاربست نگرش تداوم و تغییر آنتونی اسمیت می‌توان چنین گفت که هویت ملی ایران، ضمن حفظ اصول، سنت‌ها و فرهنگ باستانی و ملی خود در دو نقطه عطف تاریخی، عناصر جدیدی را به درون خود پذیرفته است. اولین نقطه عطف، پذیرش خودآگاهانه شریعت اسلام به‌عنوان جایگزین دین زرتشت بود که از آن پس اسلام جزء عناصر هویت ملی ایرانی شد و نقطه دوم پذیرش اندیشه سبک حکومت دموکراتیک، مشروطه و نظام سیاسی مدرن به‌جای نظام پادشاهی موروثی بوده است. بر این اساس، منابع و عناصر سازنده هویت ملی ایران از سه رکن «فرهنگ باستانی و ملی ایران، فرهنگ اسلامی - شیعی و عناصری از مدرنیته غربی تشکیل شده است» (رواسانی، ۱۳۸۰: ۴۴-۴۲). اکثر صاحب‌نظران حوزه هویت ملی ایرانیان بر همین سه عنصر «ایرانی، اسلامی و مؤلفه‌های مدرنیته غربی به‌عنوان ارکان و لایه‌های مختلف هویت ملی ایرانیان تأکید دارند» (سبکتکین ریزی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۰۳؛ کجویان، ۱۳۸۶: ۲۲۵). در میان این سه لایه‌ی هویتی، هویت اسلامی، هویت دینی و مذهبی ایرانیان را تشکیل می‌دهد که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

۱- هویت اسلامی و هویت شیعی

دین و مذهب از گذشته تاکنون عامل به‌وجودآورنده هویت مشخصی برای معتقدان خود بوده‌اند. هویت دینی عبارت است از: «اتکای فرد به یک نظام یا پایگاه اعتقادی همراه با دلایل مستدلی که بر جهت‌گیری فرد در زمینه‌های مختلف تأثیر می‌گذارد و فلسفه زندگی و حیات یک فرد را تشکیل می‌دهد» (خوش‌خویی و همکاران، ۱۳۹۰: ۳). در یک تعریف کوتاه می‌توان هویت دینی را «انجام هنجارهای دینی و اعتقاد به ارزش‌ها و باورهای دینی دانست» (امیری، ۱۳۸۸: ۱۷). پذیرش و گرویدن ایرانیان به اسلام و نفوذ و گسترش عمیق این دین در لایه‌های جامعه ایران و تأثیر ژرف و عمیق آن بر فرهنگ و تمدن ایران از

یک سو و هدایا و خدمات عظیم ایرانیان در شاخه‌های مختلف علوم و دانش به اسلام سبب شد تا اسلام بخش جدایی‌ناپذیر و ناگسستنی هویت ایرانی گردد. این هویت دینی جدید که با گسستن ایرانیان از دین ملی خود یعنی زرتشت آغاز شد، منشأ خود را «از دین اسلام کسب، تعریف و مشخص می‌سازد» (منصورنژاد، ۱۳۸۵: ۱۵). تعاریف مختلفی از هویت اسلامی توسط صاحب‌نظران ارائه شد؛ عده‌ای معتقدند هویت اسلامی «همان اعتقاد و التزام عملی به انجام دادن فرایض دین اسلام و نشان دادن رفتاری است که فرد را از پیروان مذهب دیگر متمایز می‌سازد» (میرحیدری و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۲۱). همچنین، در تعریف هویت اسلامی گفته‌اند: «اعتقاد به باورهای دینی شامل اصول توحید، نبوت، معاد و انجام اعمال واجبی مانند نماز، روزه، زکات و غیره است» (توفیقی، ۱۳۸۵: ۳).

بررسی فرایند تاریخی ورود اسلام به ایران نشان می‌دهد هویت اسلامی «در قالب عناصر، اندیشه‌ها، آموزه‌ها و باورهای اسلامی، عرفانی و شیعی در جامعه ایران متجلی شد» (افروغ و براتی، ۱۳۹۲: ۱۲۱). از آنجاکه جامعه ایران جامعه شیعی محسوب می‌شود، مذهب شیعه بر جامعه ایران تأثیر زیادی داشته است. شیعه در لغت به معنای یاران و پیروان است. در اصطلاح فقیهان و متکلمان «بر پیروان علی (ع) و فرزندان او اطلاق می‌شود» (ابن‌خلدون، ۱۳۵۲: ۳۷۶). شیعیان کسانی هستند که «حضرت علی (ع) را به‌صورت ویژه همراهی کردند و به امامت و خلافت او به استناد نص و وصیت، خواه روشن و آشکار و خواه پنهان و پوشیده، گرایش پیدا کردند و معتقدند امامت از فرزندان او بیرون نمی‌رود و اگر بیرون رود یا به ستم از سوی دیگران و یا به تقیه از سوی امام است» (شهرستانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۴۶). هویت اسلامی و شیعی دارای ابعاد مختلف «اعتقادی، مناسکی یا عملی، عاطفی یا تجربی، فکری و دانشی، تاریخی، سیاسی، فرهنگی و بعد پیامدی یا آثار دینی است» (کتابی و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۷۷). این ابعاد در مورد هویت اسلامی به ترتیب شامل «بعد اعتقادی است که دربرگیرنده باورهایی است که انتظار می‌رود فرد مسلمان به آن‌ها اعتقاد داشته باشد، مانند توحید، نبوت و معاد. بعد مناسکی یا عملی عبارت است از آداب و رسوم و مراسمی که پیروان دین اسلام آن‌ها را انجام می‌دهند، همچون نماز، روزه، زکات، زیارت خانه خدا و غیره؛ بعد عاطفی یا تجربی همان عواطف، تصورات و احساس پیروان دین اسلام نسبت به خدا و یا الله به‌عنوان قدرت متعالی و ناظر است. بعد فکری یا دانش هویت اسلامی نیز آن است که فرد مسلمان اطلاعات و دانش‌هایی در مورد معتقدات خود همچون چگونگی شکل‌گیری و فلسفه دین و کارکرد آن و غیره دارد. بعد پیامدی یا آثار هویت اسلامی شامل اثرات باورها، اعمال،

تجارب و دانش دینی بر زندگی فرد است. بعد تاریخی همان احساس تعلق خاطر جمعی به تاریخ اسلام و آگاهی از حوادث و شخصیت‌های تاریخی اسلام است. بعد فرهنگی احساس تعلق به میراث و نمادهای فرهنگ و تمدن اسلامی است. بعد سیاسی نیز اعتقاد به کفایت دین در اداره امور اجتماعی و سیاسی جامعه است» (محمودی، ۱۳۹۹: ۱۶۰).

در پژوهش حاضر، مهم‌ترین و برجسته‌ترین نمادهای این ابعاد مختلف هویت اسلامی و شیعی در پنج مؤلفه شامل شخصیت‌های اسلامی، تاریخ اسلام، آداب و آیین‌ها و اعتقادات اسلامی، نمادها و ارزش‌های اسلامی، اماکن و آثار اسلامی بررسی شده است. مهم‌ترین نموده‌های این مؤلفه‌های پنج‌گانه در بخش «نمادها و ارزش‌ها شامل دین اسلام، مسلمان و مسلمانان، جهان اسلام، خدا، الله، قرآن، آیات قرآن، سوره‌های قرآن و فضایل دینی است. منظور از شخصیت‌های اسلامی پیامبر اسلام و دیگر شخصیت‌ها و بزرگان صدر اسلام است. تاریخ اسلام شامل تمامی رخدادها و حوادث تاریخ صدر اسلام است. در بعد آیین‌ها، اعتقادات و احکام منظور شعائر و مناسکی همچون نماز، روزه، حج، زکات، جهاد، شهادت، جشن‌های مذهبی چون عید فطر، عید مبعث، اصول بنیادینی چون توحید، بعثت، معاد و غیره است. در بخش اماکن و آثار اسلامی منظور مسجد، خانه کعبه، مرقد پیامبر اسلام، مسجد پیامبر، غار حرا، شعب ابی‌طالب و غیره» است (پروانه، ۱۳۹۰: ۳۷-۳۶).

همچنین، مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت شیعی که بار معنایی شیعی دوازده امامی را در ذهن متبادر می‌کند و اکثر صاحب‌نظران بر روی آن‌ها اتفاق نظر دارند «در حوزه آیین‌ها، اعتقادات، نمادها و ارزش‌ها شامل اصول و مفاهیم بنیادی همچون امامت، ولایت، وصایت، رجعت، غیبت، امر به معروف و نهی از منکر، انتظار، مراسم عزاداری برای رحلت و شهادت امامان و جشن برای ولادت چهارده معصوم، غدیرخیم، ماه محرم، عاشورا و تاسوعا، شیوه نماز خواندن شیعه، اذان شیعه، اربعین، غدیرخیم و ولایت است. شخصیت‌ها، مفاخر و بزرگان شیعی شامل دوازده امام معصوم به همراه حضرت ابوالفضل (ع)، حضرت فاطمه (س) و فرزندان آن‌ها تحت عنوان امام‌زادگان به همراه دیگر مفاخر و شخصیت‌ها و فرقه‌های شیعه است. اماکن و آثار شیعی شامل مرقد و بارگاه امامان شیعه و امام‌زاده‌ها، مدارس، کتابخانه‌ها و کتاب‌های شیعیان است. تاریخ شیعه شامل حوادث و رخدادهای تاریخ شیعه است» (حاجیان، ۱۳۷۹: ۱۹۳). در ادامه، با استفاده از روش تحلیل محتوا، مؤلفه‌های هر دو هویت اسلامی و شیعی را مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌دهیم.

۲- جامعه آماری

جامعه آماری در این پژوهش شامل چهار جلد کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم تا ششم

ابتدایی است که در سال ۱۴۰۳-۱۴۰۲ توسط سازمان برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی چاپ شده‌اند. واحد تحلیل در این پژوهش کل کتاب، یعنی متن، تصویر و فعالیت‌ها و کاربرگ‌ها را دربرمی‌گیرد. برای فهم بهتر این جامعه آماری آن را در جدول زیر ترسیم کرده‌ایم.

جدول شماره ۱. مشخصات کلی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره آموزش ابتدایی

عناوین کتاب‌ها	مجموع صفحات	مجموع جملات متن	مجموع تصاویر، جدول‌ها و نمودارها	مجموع فعالیت‌ها و کاربرگ‌ها	مجموع کل واحدها
مطالعات سوم	۹۷	۶۳۰	۳۷۰	۱۹۷	۱۲۹۴
مطالعات چهارم	۱۰۹	۸۹۱	۲۸۴	۲۵۹	۱۵۴۳
مطالعات پنجم	۱۲۴	۱۲۲۹	۴۰۶	۳۳۰	۲۰۸۹
مطالعات ششم	۱۴۰	۱۲۹۵	۵۳۶	۳۱۹	۲۲۹۰
مجموع	۴۷۰	۴۰۴۵	۱۵۹۶	۱۱۰۵	۷۲۱۶

یافته‌های پژوهش

در بررسی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، پنج مؤلفه‌ی اسلامی و شیعی شامل شخصیت‌ها و بزرگان دینی و مذهبی؛ اماکن و آثار دینی و مذهبی؛ آداب، احکام و آیین‌های مذهبی دینی و مذهبی؛ نمادها و ارزش‌های دینی و مذهبی و تاریخ صدر اسلام و تاریخ شیعه مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفتند. نتایج این بررسی با تعیین میزان فراوانی متغیرها و احتساب درصد مربوط به آن در جداولی ارائه شده است. به منظور پایبندی به ملزومات یافته‌های تحلیل محتوا از تحلیل کیفی داده‌ها کمتر سخن به میان آورده‌ایم و تنها چند نمونه از مؤلفه‌های به‌کاررفته در کتاب‌های مطالعات که دربرگیرنده مؤلفه‌های هویت اسلامی و شیعی است را ذکر کرده‌ایم.

کدها و مصادیق مؤلفه‌های هویت اسلامی

جدول شماره ۲. کدها و مصادیق محتوایی مؤلفه‌های پنج‌گانه هویت اسلامی و دینی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

نام مؤلفه هویت اسلامی	کدها و مصادیق محتوایی مؤلفه‌ها	ردیف
تاریخ اسلام	بعث پیامبر اسلام، هجرت یاران پیامبر به حبشه، هجرت پیامبر از مکه به مدینه، تشکیل حکومت اسلامی در مدینه، جنگ بدر، احد و خندق خلافت خلفای راشدین	۱

اماکن اسلامی	مرقد حضرت محمد (ص)، خانه کعبه، مسجدالنبی، مسجدالحرام، غار حرا، مسجد و مساجد، قبله، محراب، شعب ابی طالب، نمازخانه	۲
شخصیت‌ها، مفاخر و بزرگان اسلامی	پیامبر اسلام، حضرت خدیجه، خلفای راشدین شخصیت‌های سیاسی جهان اسلام	
آداب، احکام و آیین‌های دینی	دعا کردن، شکر کردن، نماز، وضو، غسل، اذان، تلاوت قرآن، عبادت، نماز جماعت، راز و نیاز با خدا، زیارت، عید قربان، عید فطر، بعثت پیامبر، رحلت پیامبر، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، شهادت، حج رفتن	۳
نمادها و ارزش‌های دینی	خداوند، الله، الله اکبر، دین اسلام، آیات قرآن، شهادت و شهاد، قبله، تقویم اسلامی، شهاد، قرآن، آیات، سوره، فضایل دینی	۴

مؤلفه‌های هویت اسلامی

۱- شخصیت‌ها و بزرگان اسلامی

برای سنجش و بررسی مؤلفه‌ی شخصیت‌ها، مفاخر و بزرگان اسلامی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از متغیرهایی همچون پیامبر اسلام، حضرت محمد (ص)، پیامبران الهی، شخصیت‌های سیاسی جهان اسلام، خلفای صدر اسلام و عالمان دینی استفاده شده است.

جدول شماره ۳. میزان بازنمایی، فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌ی شخصیت‌ها، مفاخر و بزرگان دینی اسلام در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب‌ها	اجتماعی سوم	اجتماعی چهارم	اجتماعی پنجم	اجتماعی ششم
میزان بازنمایی در متن، تصویر، تمرین	۰	۹	۵۸	۶
کل فراوانی	۰	۹	۵۸	۶
درصد فراوانی	۰	۱۲/۳۲	۷۹/۴۵	۸/۲
جمع کل فراوانی		۷۳		
جمع کل درصد فراوانی		۹۹/۹۷		

براساس جدول شماره ۳ بیشترین میزان بازنمایی مؤلفه شخصیت‌ها و بزرگان اسلامی با تعداد فراوانی ۵۸ و درصد فراوانی ۷۹/۴۵ مربوط به کتاب مطالعات پنجم و کمترین آن‌ها هم با عدد صفر مربوط به مطالعات سوم ابتدایی است.

۲- اماکن و آثار دینی

برای سنجش و بررسی مؤلفه‌ی اماکن و آثار دینی و مذهبی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از مفاهیمی همچون خانه کعبه، مرقد پیامبر اسلام، حرم و مرقد اهل بیت و امامان معصومه، مسجدالنبی، مسجدالحرام، غار حراء، مساجد در سراسر قلمرو اسلامی، امامزاده‌ها، گنبد و محراب استفاده شده است.

جدول شماره ۴. میزان بازنمایی، فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه اماکن و مکان‌های دینی در

کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب‌ها	اجتماعی سوم	اجتماعی چهارم	اجتماعی پنجم	اجتماعی ششم
میزان بازنمایی در متن، تصویر و تمرین	۴	۱۸	۴۳	۵۱
کل فراوانی	۴	۱۸	۴۳	۵۱
درصد فراوانی	۳/۴۴	۱۵/۵۱	۳۷/۰۶	۴۳/۹۶
جمع کل فراوانی	۱۱۶			
جمع کل درصد فراوانی	۹۹/۹۷			

براساس جدول شماره ۴ بیشترین میزان بازنمایی مؤلفه اماکن و آثار اسلامی با تعداد فراوانی ۵۱ و درصد فراوانی ۴۳/۹۶ مربوط به کتاب مطالعات ششم و کمترین آن هم با عدد ۳/۴۴ مربوط به کتاب مطالعات سوم ابتدایی است.

۳- اعتقادات، آیین‌ها و احکام دینی

برای سنجش و بررسی مؤلفه‌ی آداب، آیین‌ها و احکام اسلامی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از مضامینی همچون دعا کردن، شکرگزاری، عبادت، راز و نیاز با خدا، تلاوت قرآن، نمازهای واجب، نماز جماعت، عید فطر، عید قربان، حج، جهاد، غسل، اذان، وضو، زیارت، قوانین اسلامی، مکارم دینی و امر به معروف و نهی از منکر و غیره استفاده شده است.

جدول شماره ۵. میزان بازنمایی، فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌ی آداب، آیین‌ها و احکام دینی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب‌ها	اجتماعی سوم	اجتماعی چهارم	اجتماعی پنجم	اجتماعی ششم
میزان بازنمایی در متن، تصویر و تمرین	۱۴	۲۱	۱۵	۲۷
کل فراوانی	۱۴	۲۱	۱۵	۲۷
درصد فراوانی	۱۸/۱۸	۲۷/۲۷	۱۹/۴۸	۳۵/۰۶
جمع کل فراوانی	۷۷			
جمع کل درصد فراوانی	۹۹/۹۹			

براساس جدول شماره ۵ بیشترین میزان بازنمایی مؤلفه‌ی اعتقادات، احکام و آیین‌های اسلامی با تعداد فراوانی ۲۷ و درصد فراوانی ۳۵/۰۶ مربوط به کتاب مطالعات ششم و کمترین آن هم با عدد ۱۸/۱۸ مربوط به کتاب مطالعات سوم ابتدایی است.

۴- نمادها و ارزش دینی

برای سنجش و بررسی مؤلفه‌ی نمادها و ارزش‌های دینی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از مضامینی همچون خداوند، قرآن کریم، آیات قرآن، الله، الله اکبر، دین اسلام، انس با قرآن، حجاب و عفاف، شهادت، شهدا، سوره‌های قرآن، قبله، مسلمان و مسلمانان، روایات و احادیث اسلامی استفاده شده است.

جدول شماره ۶. میزان بازنمایی، فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌ی نمادها و ارزش‌های دینی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب‌ها	اجتماعی سوم	اجتماعی چهارم	اجتماعی پنجم	اجتماعی ششم
میزان بازنمایی در متن، تصویر و تمرین	۴۳	۱۷	۳۱	۴۴
کل فراوانی	۴۳	۱۷	۳۱	۴۴
درصد فراوانی	۳۱/۸۵	۱۲/۵۹	۲۲/۹۶	۳۲/۵۹
جمع کل فراوانی	۱۳۵			
جمع کل درصد فراوانی	۹۹/۹۹			

براساس جدول شماره ۶ بیشترین میزان بازنمایی مؤلفه‌ی نمادها و ارزش‌های اسلامی با تعداد فراوانی ۴۴ و درصد فراوانی ۳۲/۵۹ مربوط به کتاب مطالعات ششم و کمترین آن هم با عدد ۱۲/۵۹ مربوط به کتاب مطالعات چهارم ابتدایی است.

۵- تاریخ صدر اسلام

مؤلفه‌ی تاریخ اسلام در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی شامل رخدادهای و حوادث تاریخ صدر اسلام است.

جدول شماره ۷. میزان بازنمایی، فراوانی و درصد فراوانی تاریخ صدر اسلام در کتاب‌های

مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب‌ها	اجتماعی سوم	اجتماعی چهارم	اجتماعی پنجم	اجتماعی ششم
میزان بازنمایی در متن، تصویر و تمرین	۰	۱۰	۷۲	۸
کل فراوانی	۰	۱۰	۷۲	۸
درصد فراوانی	۰	۱۱/۱۱	۳۰	۸/۸۸
جمع کل فراوانی	۹۰			
جمع کل درصد فراوانی	۴۹/۹۹			

براساس جدول شماره ۷ بیشترین میزان بازنمایی مؤلفه‌ی تاریخ اسلام با تعداد فراوانی ۷۲ و درصد فراوانی ۳۰ مربوط به کتاب مطالعات پنجم و کمترین آن هم با عدد صفر مربوط به کتاب مطالعات سوم ابتدایی است.

مؤلفه‌های هویت شیعی و کدها و مصادیق آن‌ها

مؤلفه‌های هویت شیعه نیز همانند هویت اسلامی در پنج بخش شامل، تاریخ شیعه، شخصیت‌های شیعه، آداب، آیین‌ها و اعتقادات شیعه، ارزش‌ها و نمادهای شیعی، اماکن و آثار شیعه مورد بررسی قرار گرفته است.

جدول شماره ۸. کدها و مصادیق محتوایی مؤلفه‌های پنج‌گانه هویت شیعی در کتاب‌های مطالعات

اجتماعی دوره ابتدایی

ردیف	کدها و مصادیق محتوایی	نام مؤلفه هویت شیعه
۱	امامت حضرت علی (ع)، امامت امام حسن (ع)، واقعه عاشورا و سایر حوادث حکومت‌های شیعی	تاریخ شیعه
۲	مرقد امام علی (ع)، مرقد امام حسین (ع)، مرقد حضرت ابوالفضل (ع)، حرم اهل‌بیت، مرقد امام موسی کاظم (ع)، قبرستان بقیع، حرم امام رضا، حرم حضرت معصومه (س)، حرم حضرت شاهچراغ، کربلا، نجف، کاظمین، سامرا، مشهد، قم	مکان و اماکن مذهبی

شخصیت‌ها و بزرگان شیعه	حضرت علی (ع)، امام حسن (ع)، امام حسین (ع)، امامان معصوم، امام باقر (ع)، امام صادق (ع)، امام موسی کاظم (ع)، حضرت فاطمه (س)، حضرت ابوالفضل	۳
آداب، اعتقادات و آیین‌های شیعه	توسل به ائمه اطهار، زیارت مرقد امامان شیعه، عید غدیرخم، رحلت و شهادت امامان معصوم و دیگر بزرگان و پیشوایان مذهبی، مراسم اربعین، مراسم عزاداری عاشورا و تاسوعا، ولادت امامان چهارده معصوم (علیهم‌السلام)	۴
نمادها و ارزش‌های شیعه	مذهب شیعه، حجاب و عفاف، شهادت و شهدا، اذان شیعی، پرچم شیعی، کتب و آثار شیعی	۵

۱- شخصیت‌ها و بزرگان شیعه

برای سنجش و بررسی مؤلفه‌ی شخصیت‌ها، مفاخر و بزرگان مذهبی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از متغیرهای نام دوازده امام، حضرت فاطمه (س)، حضرت ابوالفضل، حضرت معصومه (س)، شخصیت‌ها و عالمان مذهب شیعه استفاده شده است.

جدول شماره ۹. میزان بازنمایی، فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌ی شخصیت‌ها، مفاخر و بزرگان دینی اسلام در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب‌ها	اجتماعی سوم	اجتماعی چهارم	اجتماعی پنجم	اجتماعی ششم
میزان بازنمایی در متن، تصویر، تمرین	۰	۱۹	۷۵	۲۲
کل فراوانی	۰	۱۹	۷۵	۲۲
درصد فراوانی	۰	۱۶/۳۷	۶۴/۶۵	۱۸/۹۶
جمع کل فراوانی		۱۱۶		
جمع کل درصد فراوانی		۹۹/۹۸		

براساس جدول شماره ۹ بیشترین میزان بازنمایی مؤلفه‌ی شخصیت‌ها و بزرگان شیعه با تعداد فراوانی ۷۵ و درصد فراوانی ۶۴/۶۵ مربوط به کتاب مطالعات پنجم و کمترین آن هم با عدد صفر مربوط به مطالعات سوم ابتدایی است.

۲- اماکن و آثار شیعی

برای سنجش و بررسی مؤلفه‌ی اماکن و آثار شیعه در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از مفاهیمی همچون حرم و مرقد اهل بیت و امامان معصومه، امامزاده‌ها و آثار و کتب شیعی استفاده شده است.

جدول شماره ۱۰. میزان بازنمایی، فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌ی اماکن و آثار شیعی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب‌ها	اجتماعی سوم	اجتماعی چهارم	اجتماعی پنجم	اجتماعی ششم
میزان بازنمایی در متن، تصویر و تمرین	۰	۱	۱۵	۱۱
کل فراوانی	۰	۱	۱۵	۱۱
درصد فراوانی		۳/۷۰	۵۵/۵۵	۴۰/۷۴
جمع کل فراوانی		۲۷		
جمع کل درصد فراوانی		۹۹/۹۹		

براساس جدول شماره ۱۰ بیشترین میزان بازنمایی مؤلفه‌ی اماکن و آثار شیعه با تعداد فراوانی ۱۵ و درصد فراوانی ۵۵/۵۵ مربوط به کتاب مطالعات پنجم و کمترین آن هم با عدد صفر مربوط به کتاب مطالعات سوم ابتدایی است.

۳- آداب، آیین‌ها و احکام شیعی

برای سنجش و بررسی مؤلفه‌ی آداب، آیین‌ها و اعتقادات شیعه در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از متغیرهایی همچون عید غدیر خم، تاسوعا و عاشورا، اذان شیعه، وضوی شیعه، زیارت، اربعین و غیره استفاده شده است.

جدول شماره ۱۱. میزان بازنمایی، فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌ی آداب، آیین‌ها و اعتقادات شیعه در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب‌ها	اجتماعی سوم	اجتماعی چهارم	اجتماعی پنجم	اجتماعی ششم
میزان بازنمایی در متن، تصویر و تمرین	۰	۳	۱۲	۳
کل فراوانی	۰	۳	۱۲	۳
درصد فراوانی	۰	۱۶/۶۶	۶۶/۶۶	۱۶/۶۶
جمع کل فراوانی		۱۸		
جمع کل درصد فراوانی		۹۹/۹۸		

براساس جدول شماره ۱۱ بیشترین میزان بازنمایی مؤلفه‌ی آداب، آیین‌ها و اعتقادات شیعه با تعداد فراوانی ۱۲ و درصد فراوانی ۶۶/۶۶ مربوط به کتاب مطالعات پنجم و کمترین آن هم با عدد صفر مربوط به مطالعات سوم ابتدایی است.

۴- نمادها و ارزش شیعی

برای سنجش و بررسی مؤلفه‌ی نمادها و ارزش‌های شیعی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از مفاهیمی همچون مذهب شیعه، هیئت‌های مذهبی، حجاب و عفاف، شهادت، شهدا، احادیث و روایات شیعی، ولایت، ولایت‌فقیه و غیره استفاده شده است.

جدول شماره ۱۲. میزان بازنمایی، فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌ی نمادها و ارزش‌های شیعی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب‌ها	اجتماعی سوم	اجتماعی چهارم	اجتماعی پنجم	اجتماعی ششم
میزان بازنمایی در متن، تصویر و تمرین	۰	۶	۱۹	۷
کل فراوانی	۰	۶	۱۹	۷
درصد فراوانی	۰	۱۸/۷۵	۵۹/۳۷	۲۱/۸۷
جمع کل فراوانی	۳۲			
جمع کل درصد فراوانی	۹۹/۹۹			

براساس جدول شماره ۱۲ بیشترین میزان بازنمایی مؤلفه‌ی نمادها و ارزش‌های شیعی با فراوانی ۱۹ و درصد فراوانی ۵۹/۳۷، مربوط به کتاب مطالعات پنجم و کمترین فراوانی و درصد فراوانی با عدد صفر مربوط به کتاب مطالعات سوم است.

۵- تاریخ شیعه

مؤلفه‌ی تاریخ شیعه در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی شامل تمامی رخدادهای و حوادث تاریخ شیعه است.

جدول شماره ۱۳. میزان بازنمایی، فراوانی و درصد فراوانی تاریخ شیعی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کتاب‌ها	اجتماعی سوم	اجتماعی چهارم	اجتماعی پنجم	اجتماعی ششم
میزان بازنمایی در متن، تصویر و تمرین	۰	۱۵	۴۱	۱۳
کل فراوانی	۰	۱۵	۴۱	۱۳
درصد فراوانی	۰	۲۱/۷۳	۵۹/۴۲	۱۸/۸۴
جمع کل فراوانی	۶۹			
جمع کل درصد فراوانی	۹۹/۹۹			

همان‌طور که جدول ۱۳ نشان می‌دهد، مؤلفه‌ی تاریخ شیعه در کتاب‌های مطالعات اجتماعی نامتوازن آمده، بیشترین فراوانی با ۴۱ و درصد فراوانی ۵۹/۴۲ مربوط به کتاب مطالعات پنجم و کمترین آن با عدد صفر مربوط به کتاب مطالعات سوم ابتدایی است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۲ نشان می‌دهد که از نظر تعداد فراوانی، کتاب مطالعات پنجم با ۲۱۹ بار بازنمایی مؤلفه‌های پنج‌گانه هویت اسلامی بیشترین بازنمایی را داشته است. مطالعات ششم با ۱۳۶ بار بازنمایی در رتبه دوم قرار دارد. مطالعات چهارم با ۷۵ بار بازنمایی دربردارنده رتبه سوم بوده و کتاب مطالعات سوم با ۶۱ بار بازنمایی رتبه‌ی چهارم را به خود اختصاص داده است. در بین مؤلفه‌ها و شاخص‌های هویت اسلامی در این پژوهش، نمادها و ارزش‌های دینی با ۱۳۵ بار در چهار کتاب مطالعات اجتماعی بیشترین بازنمایی را داشته است. اماکن و آثار دینی با ۱۱۶ بار بازنمایی دومین رتبه را به خود اختصاص داده است. تاریخ اسلام با ۹۰ بار بازنمایی شدن در رتبه سوم قرار دارد. آداب، احکام و آیین‌های اسلامی با ۷۷ بار بازنمایی رتبه چهارم را به خود اختصاص داده است. شخصیت‌ها و بزرگان اسلامی با ۷۳ بار بازنمایی دارای رتبه پنجم است. از نظر درصد فراوانی مؤلفه‌ی آیین‌ها، آداب و احکام اسلامی به همراه نمادها و ارزش‌های اسلامی هر کدام با ۹۹/۹۹ درصد فراوانی، بیشترین درصد فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند.

اماکن و مکان‌های مقدس اسلامی در کنار شخصیت‌ها و بزرگان اسلامی هر کدام با ۹۹/۹۷ در رتبه دوم قرار گرفتند. تاریخ اسلام نیز با ۴۹/۹۹ بار رتبه بعدی را به خود اختصاص داده است. مؤلفه شخصیت‌ها و مفاخر اسلامی با ۵۸ بار در کتاب مطالعات پنجم و صفر بار در کتاب مطالعات سوم به ترتیب بیشترین و کمترین بازنمایی را داشته است. اماکن و مکان‌های اسلامی با ۵۱ بار در کتاب مطالعات ششم و ۴ بار در کتاب مطالعات سوم بیشترین و کمترین بازنمایی را به خود اختصاص داده است. آداب، احکام و آیین‌های اسلامی با ۲۷ بار در کتاب ششم و ۱۴ بار در مطالعات سوم بیشترین و کمترین بازنمایی را داشته است. نمادها و ارزش‌های اسلامی با ۴۴ بار در کتاب مطالعات ششم و ۱۷ بار در مطالعات چهارم به ترتیب بیشترین و کمترین بازنمایی را داشته‌اند. تاریخ صدر اسلام با ۷۲ بار در کتاب مطالعات پنجم و صفر بار در مطالعات سوم بیشترین و کمترین بازنمایی را داشته‌اند. همچنین، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که از نظر تعداد فراوانی، کتاب مطالعات پنجم با ۱۶۲ بازنمایی مؤلفه‌های پنج‌گانه هویت اسلامی

بیشترین بازنمایی را داشته است. مطالعات ششم با ۴۶ بار بازنمایی در رتبه دوم قرار دارد. مطالعات چهارم با ۴۴ بار بازنمایی رتبه سوم را در بر دارد. کتاب مطالعات سوم با صفر بار بازنمایی رتبه‌ی چهارم را به خود اختصاص داده است. در بین مؤلفه‌ها و شاخص‌های هویت شیعی در این پژوهش، شخصیت‌ها و بزرگان شیعه با ۱۱۶ بار در چهار کتاب مطالعات اجتماعی بیشترین بازنمایی را داشته است. تاریخ شیعه با ۶۹ بار بازنمایی در رتبه دوم قرار گرفت. نمادها و ارزش‌های شیعی با ۳۲ بار بازنمایی سومین رتبه را در بر دارد. اماکن و آثار شیعی با ۲۹ بار بازنمایی رتبه چهارم را به خود اختصاص داده است. آیین‌ها، آداب و احکام شیعی با ۱۸ بار بازنمایی رتبه پنجم را دارد.

از نظر درصد فراوانی نمادها و ارزش‌های دینی، تاریخ شیعه و اماکن و آثار شیعه هر کدام با ۹۹/۹۹ درصد بیشترین درصد فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. شخصیت‌ها و بزرگان شیعه به همراه آیین‌ها، آداب و احکام شیعی هر کدام با ۹۹/۹۸ درصد در رتبه بعدی قرار دارند. مؤلفه شخصیت‌ها و مفاخر شیعه با ۷۵ بار در کتاب مطالعات پنجم و صفر بار در کتاب مطالعات سوم به ترتیب بیشترین و کمترین بازنمایی را داشته‌اند. اماکن و مکان‌های شیعه با ۱۵ بار بازنمایی در کتاب مطالعات پنجم و صفر بار در کتاب مطالعات سوم بیشترین و کمترین بازنمایی را دارند. آداب، احکام و آیین‌های شیعی با ۱۲ بار بازنمایی در کتاب پنجم و صفر بار در مطالعات سوم بیشترین و کمترین بازنمایی را داشته‌اند. نمادها و ارزش‌های دینی با ۱۹ بار بازنمایی در کتاب مطالعات پنجم و صفر بار در مطالعات چهارم به ترتیب بیشترین و کمترین بازنمایی را داشته‌اند. تاریخ شیعه با ۴۱ بار بازنمایی در کتاب مطالعات پنجم و صفر بار در مطالعات سوم بیشترین و کمترین بازنمایی را داشته است.

ارزیابی و تحلیل این مؤلفه‌های پنج‌گانه هویت اسلامی و شیعی در کتاب‌های مطالعات دوره ابتدایی نشان می‌دهد که هویت اسلامی و شیعی سهم بسیار خوبی را در محتوای این کتاب‌ها که همان متن، تمرین و تصویر است به خود اختصاص داده است. همچنین، این بررسی نشان داد که در بین کتاب‌های مطالعات دوره ابتدایی، کتاب پنجم بیشترین فراوانی مربوط به هویت اسلامی و شیعی را دربردارد و در بین مؤلفه‌های پنج‌گانه ذکر شده در این پژوهش، نمادها و ارزش‌های اسلامی و شخصیت‌ها و مفاخر شیعی نیز بیشترین بازنمایی و تعداد فراوانی را به خود اختصاص داده است. با وجود این، باید گفت که این کتاب‌ها از نظر توجه به مؤلفه‌های هویت اسلامی و شیعی دارای نقاط قوت و ضعف هستند. از جمله نقاط ضعف آن‌ها این است که این مؤلفه‌های هویتی به شکل ناموزن و نامتعادل در کتاب‌های مطالعات ذکر شده‌اند؛ به طوری که بعضی از این عناصر بسیار برجسته‌تر بوده و درصد

زیادی از فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند؛ اما بعضی دیگر متوسط و بعضی دیگر در حد خیلی کم ذکر شده‌اند.

با بررسی و نگاه دقیق، عمیق و آسیب‌شناسانه به نقاط قوت و ضعف این کتاب‌ها در زمینه مسئله هویت اسلامی و شیعی می‌توان محتوای آن‌ها را بهتر و مطلوب‌تر تدوین کرد و در اختیار دانش‌آموزان قرار داد. پیشنهادهای عملی برای کاربست یافته‌های پژوهشی عبارت‌اند از: ۱- در طراحی و تدوین محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به‌ویژه کتاب پایه سوم به مؤلفه‌های اسلامی و شیعی بیشتر توجه شود؛ ۲- برنامه‌ریزان درسی می‌توانند از یافته‌های پژوهش حاضر برای شناسایی موضوعات و عناصر اسلامی و شیعی به‌کاررفته در کتب مطالعات اجتماعی و نیز انتخاب محتوای مناسب‌تری برای این کتب بهره بگیرند. ۳- انجام دادن پژوهش‌های مشابه در سایر کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی می‌تواند راهکاری مناسبی برای اشاعه باورهای دینی باشند. به‌طورکلی باید گفت تدوین محتوای دینی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به‌صورت آگاهانه، هدفمند و جذاب سبب می‌شود تا مبانی این نوع هویت برای دانش‌آموزان بیشتر تبیین شود و باور و اعتقاد آن‌ها در این زمینه تقویت گردد.

منابع

- ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۵۲). *مقدمه ابن‌خلدون*. ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- احمدی، حمید (۱۳۸۸). *بنیادهای هویت ملی ایرانی*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- اشرف، احمد (۱۴۰۳). *هویت ایرانی به سه روایت*. ترجمه حمید احمدی. تهران: نشر نی.
- اسمیت، آنتونی دی (۱۳۸۳). *ناسیونالیسم، نظریه، ایدئولوژی، تاریخ*. ترجمه منصور انصاری. تهران: انتشارات تمدن ایرانی.
- افروغ، محمد؛ براتی، بهاره (۱۳۹۲). «عناصر و نمادهای هویت اسلامی در قالی ایرانی»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال چهاردهم. شماره ۱. پیاپی ۵۳. سال چهاردهم: ۱۴۲-۱۲۱.
- اکبری، عسکر (۱۳۹۹). «مؤلفه‌های هویت ایرانی - اسلامی در منظومه فکری مقام معظم رهبری»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال بیست‌ویکم. شماره ۳: ۶۴-۴۵.
- اوزکریملی، اوموت (۱۳۸۳). *نظریه‌های ناسیونالیسم*. ترجمه محمدعلی قاسمی. تهران: تمدن ایرانی.
- امیری، حسن (۱۳۸۸). *ترسیم هویت ایرانی در کتاب‌های ادبیات فارسی و تاریخ مقطع متوسطه ایران از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۴* ش. تهران: بنیاد ایران‌شناسی و دانشگاه شهید بهشتی پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- پروانه، فرهاد (۱۳۹۰). *ترسیم هویت دینی (اسلامی، مذهبی و انقلابی) در کتاب‌های تاریخ متوسطه از سال تحصیلی ۱۳۵۹-۱۳۵۸ تا ۱۳۸۱-۱۳۷۸*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شهید بهشتی.

- پورشکری، علیرضا (۱۳۹۹). «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی براساس مؤلفه‌های میراث فرهنگی»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال بیست‌ویکم، شماره ۱. پیاپی ۸۱: ۲۷-۴۶.
- حاجیان، ابراهیم (۱۳۷۹). «تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال دوم، شماره ۵: ۱۹۳-۲۲۸.
- حیدری بیگوند، داریوش (۱۳۷۹). «مسئله بحران هویت جوانان»، *مجله نامه انجمن*. شماره ۴: ۱۱۱-۱۰۲.
- خوش‌خویی، منصور؛ یوسف‌زاده، محمدرضا؛ سعوه، مولود (۱۳۹۰). «بررسی میزان تأکید کتاب‌های اجتماعی، تاریخ و فارسی دوره راهنمایی بر هویت اسلامی ایرانی»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال دوازدهم، شماره ۴۸: ۶۶-۵۱.
- توفیقی، جعفر (۱۳۸۵). *آشنایی با دین‌های بزرگ*. تهران: سمت.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۶۳). *لغت‌نامه دهخدا*. جلد چهارم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دلاور، علی (۱۳۷۴). *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*. تهران: رشد.
- رزازی فر، افسر (۱۳۷۹). «الگوی جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال دوم، شماره ۵: ۱۳۳-۱۰۱.
- رواسانی، شاپور (۱۳۸۰). *زمینه‌های اجتماعی هویت ملی*. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- سبکتکین ریزی، قربانعلی؛ سدیدیور، سمانه سادات (۱۳۹۸). «هویت ایرانی از دیدگاه صاحب‌نظران و مردم»، *دوفصلنامه مسائل اجتماعی ایران*. سال دهم، شماره ۱: ۱۲۳-۱۰۱.
- شکرپیگی، نرگس (۱۳۹۹). «ثمرات فردی - اجتماعی هویت دینی با تأکید بر معارف قرآن کریم و روایات»، *فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی*. سال هشتم، شماره ۱: ۶۶-۳۷.
- شهرستانی، ابوالفتح (۱۳۶۲). *الملل و النحل*. ترجمه افضل‌الدین صدر ترکه. تهران: اقبال.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۸). *شیعه در اسلام*. به کوشش سید هادی خسروشاهی. قم: بوستان کتاب.
- قربانی، قدرت‌الله (۱۳۸۳). «هویت ملی از دیدگاه استاد مطهری»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال پنجم، شماره ۱۸: ۸۶-۸۳.
- کتابی، محمود؛ گنجی، محمد؛ احمدی، یعقوب؛ معصومی، رضا (۱۳۸۳). «دین سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی و فرهنگی»، *نشریه جامعه‌شناسی کاربردی*. شماره هفدهم: ۱۹۲-۱۶۹.
- کجویان، حسین؛ محمدرضا جوادی یگانه (۱۳۸۶). *تطورات گفتمان‌های هویتی ایران، ایرانی در کشاکش با تجدد و مابع تجدد*. تهران: نشر نی.
- کوهی اقدم، الهام (۱۴۰۲). «بررسی محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی براساس شاخص‌های هویت ملی، اخلاق و مهارت‌های زندگی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، *پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی*. دوره پنجم، شماره ۱. پیاپی ۱۵: ۴۰-۲۳.
- گلشن، امین (۱۴۰۲). «واکاوی و تبیین تربیت اخلاقی در محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی با استفاده از روش آنتروپی شانون»، *پژوهش در آموزش تاریخ*. دوره چهارم، شماره اول: ۳۰-۱۵.
- محمدی، مهدی؛ صفری، فرشته؛ جعفری هرندی، رضا (۱۳۹۷). «جایگاه هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی»، *پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی*. سال هشتم، شماره ۱۷: ۲۹-۱.
- محمودی، سیروس (۱۳۹۹). «بررسی جایگاه هویت دینی و انقلابی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، *نشریه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*. سال بیست‌وهشتم، شماره ۴۷: ۱۸۲-۱۶۰.
- مرشدی‌زاد، علی (۱۳۸۰)، «تحول و بحران در هویت فرهنگی ایران از دوره پهلوی اول تا جمهوری اسلامی»، *فصلنامه پژوهش*. سال ششم، شماره ۲۲ و ۲۳: ۱۰۸-۸۶.
- مرشدی‌زاد، علی؛ احمدی، کاووس (۱۳۹۶). «مؤلفه‌های هویت اسلامی و ایرانی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال هجدهم، شماره ۲. پیاپی ۷۰: ۷۶-۶۴.
- معین، محمد (۱۳۷۹). *فرهنگ فارسی*. جلد چهارم. تهران: امیرکبیر.

- منصورنژاد، محمد (۱۳۸۵). دین و هویت. تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- میربلوچ زهی، فاطمه؛ جان‌آباد، فاطمه؛ ریگی، صدیقه؛ شهرکی، زهرا (۱۳۹۸). «ارائه راهکارهای اجرایی برای تقویت هویت اسلامی ایرانی کودکان در مراکز پیش‌دبستانی»، *مجله پیشرفت‌های نوین در روان‌شناسی، علم تربیتی و آموزش و پرورش*. سال دوم. شماره ۲۱: ۶۴-۷۴.
- میرحیدری، مریم السادات؛ ماهرزاده، طیبه؛ پناهان، مریم (۱۳۹۳). «ارزیابی مؤلفه‌های هویت ایرانی - اسلامی و انقلابی در وب‌سایت‌های دانشگاه‌های دولتی تهران»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*. سال چهارم. شماره ۲: ۱۸۰-۱۹۸.
- نصیری، فهمیه؛ غفوری، محبوبه؛ بیچرانلو، عبدالله (۱۴۰۱). «واکاوی مؤلفه‌های فلسفی میان‌فرهنگی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی»، *اندیشه‌های نوین تربیتی*. دوره هجدهم. شماره ۲: ۱۹۱-۲۱۴.
- هولستی، ال از (۱۳۷۳). *تحلیل محتوای در علوم اجتماعی و انسانی*. ترجمه نادر سالارزاده امیری. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- Abela, m.a (2005). "shaping a national identity malta". in *European union international journal of sociology*.